

AZ IRODALOMTÖRTÉNET FÜZETEI

SZERKESZTI: KOZOCSA SÁNDOR

23

**ERASMUS
ÉS AZ ERDÉLYI UNITÁRIUSOK**

Kozocsa Sándor

ÍRTA:

GERÉZDI RABÁN

BUDAPEST, 1947

KIADJA A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

A XVI. századeleji nagy európai átalakulást szellemi, irodalmi téren — a rohamosan fejlődő könyvnyomtatás segítségével — főként a humanisták készítették elő. A lelkek mélyén erjedő, alakatlan vágyaknak, vajúdó problémáknak ők adtak határozott „irodalmi“ formát, véglegesen ők fogalmazták meg, és a közvéleményben ők tudatosították.

Rotterdami Erasmus ennek a „ha'adó értelmiségnek“ volt egyik legkiválóbb képviselője, majd közel egy negyed századon át vezére. Ellenfelei — sőt talán barátai is — Protheusnak tartották. Túl közel voltak hozzá, így nem láthatták egységben a lényéből, munkáiból és tetteiből könnyen kielemezhető látszólagos ellentéteket. Pályája ugyanis az új kort teremtő kaotikus idők fordulójára esett; egyik lábával a hagyományok, a középkori (egyházi) műt, a másikkal a még kialakulatlan, önmagára nem talált jelen talaján állott. Élete is ezt példázza: gyerekfejjel kolostorba került, de az életet, a világot már nem cellájának szűk ablakából ismerte meg, hanem kilépett a monostor kapuján, hogy oda többé vissza se térjen. De egy életre magával hozta minden át nem élt külsőség, „gépiessé vált“ ceremónia — hogy kedvenc szavával éljünk —, iudaismus iránti ellenszenvét, a szent dolgok iránti óvatos, „böles“ szkepszisét, de ugyanakkor a magasabb rendű szellemi élet, a bonae litterae halhatatlan szerelmét, az egységes, keresztény, latin Európa eszményét, nagy emberi és kulturális hivatástudatot.¹ A régiből nem akart elvetni semmi értéket (legalább is azt, amit ő értéknek tartott), de másoknál jobban áhította a megújulást, az egyháznak és a társadalomnak olyan belső megtisztulását és külső „átalakulását“, mely lehetővé teszi eszményeinek megvalósulását, az emberhez — felfogása szerint — egyedül méltó életet. A feltörő, anyagilag és szellemileg felszabaduló, függetlenül, „eszményi“ polgárságnak volt a teoretikusa.

Fegyvere a régiből a — szerinte — helytelent, az elavultat lebontani akaró és az új, helyes irányt mutató, építő kritika. Ezt a kritikát alkalmazza minden téren, főként egyházával szemben. A volt szerzetes nem tudhatta az emberibb életet a kereszténység, az egyház keretein kívül elképzelni, de mint a németalföldi devotio moderna igazi tanítványa, a külsőségekbe vesző vallásosság helyett egyszerű, belső vallásosságot akart. Ehhez pedig — sze-

¹ Ez a dolgozat *Erasmus és a XVI. századi magyar irodalom* c. tanulmány-sorozat egyik darabja, ezért feleslegesnek tartom a felhasznált Erasmus-irodalom részletes felsorolását. Elsősorban Erasmus művei voltak számomra iránytadók alakjának és szellemének megrajzolásában. Azonkívül Meissinger, Karl August: *Erasmus von Rotterdam*. Zürich 1942. — Pineau, J. B.: *Érasme, sa pensée religieuse*. Paris 1924. — Bataillon, Marcel: *Érasme et l'Espagne*. Paris 1937.

rinte — nincs szükség külsőséges szertartásokra és dogmatikai „szórszálhasogatásokra“, mert a vallásos életet élni kell, nem pedig esodás, ésszel fel nem fogható misztériumokat hiábavaló módon boncolgatni.

Egyre növekvő hírnevét — pályája első felében — humanista filológiai munkáinak és nagy filozófikus szatirájának, a Balgaság dicséretének köszönhette, de érdeklődése mindinkább az egyházatyák — Agoston és Jeromos —, majd ezeken keresztül a szentírás felé fordult. A forráshoz ment vissza, az egyszerű, belső vallásosság forrásához, az egyházat alapító Krisztus tanítását és intencióit megőrző testamentumhoz: az evangéliumokhoz, valamint a Krisztus tanítását leghívebben interpretáló és továbbépítő lelki tanítványhoz, a nemzetek apostolához: Szent Pálhoz.

Egyik legfontosabb feladatának tekintette Krisztus testamentumának és az apostoli iratoknak hiteles, forrás- és szövegkritikán alapuló kiadását, és ezzel párhuzamosan modern, tehát humanista latin fordításban való közzétételét. A következő lépése: az anyanyelvekre való fordítás szükségének programmszerű meghirdetése, hogy ehhez a forráshoz mindenki, még az illiteratus is hozzáférhessen.

Közös, Európa legjobb tudósait izgató igényre mutat, hogy egymástól függetlenül, ugyanabban az időben, sőt Erasmust megelőzve Spanyolországban egész munkaközösség alakult a Vulgata kritikai szövegének kiadására. Ez a munka — a Biblia Complutensis — jóval Erasmus Novum Instrumentuma után látott napvilágot. Az erasmusi kétnyelvű, görög-latin Új-szövetség 1516-ban hagyta el a bázeli Frobenius könyvsajtóját. Megjelenése a római egyház hivatalos, sok variánssal bővelkedő Vulgata-kiadásával szemben forradalmat jelentett, s ettől lényeges pontokon is eltért. A humanista filológus kezét nem kötötték meg dogmatikai vagy apologetikai megfontolások, a szent szöveget is csak úgy kezelte, mint valamelyik profán auctor — Vergilius vagy Plautus — textusát, vagyis mint egy igen fontos és komoly filológiai feladat megoldását. Erre elég bátorítást és példát adtak nagy szellemi elődjének, Laurentius Vallának az Új-szövetséghez írt kritikai jegyzetei.²

Bizonyos szempontból nem kisebb jelentőségűek a Novum Testamentum szövegéhez írt kritikai jegyzetei, az Adnotationes sem. Ezek egy-egy szövegkritikai probléma megtárgyalásán túl nem egyszer antidogmatikus magatartását és felfogását hirdető morális traktátussá bővülnek, hol nem csupán az általa tévesnek tartott Vulgataszöveggel és interpretációval fordul szembe, hanem egy-egy dogmatikailag fontos és kiaknázott helynél az egyházatyák — erre a helyre vonatkozó — homlokegyenest ellenkező véleményeinek szembeállításával mutat rá az általa helyesnek vélt, betűszerinti „dogmamentes“ értelemre.

Ezt a kört zárják be az Új-szövetség könyveihez írt, korában annyira kedvelt parafrázisai. Ezekben megvesztegető, könnyed latin stílussal oldja fel a szentírás tömörségét, és dolgozza bele népszerűen a saját felfogását és az Adnotationes „tudós“, sokszor antidogmatikus eredményeit.

Erasmusnak ez a három munkája a XVI. századeleji humanizmus progresszivitásának legfontosabb alapokmányai. Luther is merített belőlük,

² A spanyolországi biblia-kiadásra l. Bataillon: id. m. 24. l. etc.

bibliafordításainak újszövetségi részét az erasmusi *Novum Testamentum* alapján fordította, és a *princeps litteratorum* sok más forradalmi gondolata is termékenyen hatott eszméinek kiérlelésében. De Erasmus szövegkritikai „eredményeinek“ legradikálisabb következményeit a maguk teljességében ő sem vonta le. Itt főként a kereszténység egyik alapvető tanára, a Szentháromságtanra gondolunk. Erasmus ugyanis *Novum Testamentum*ából szövegkritikai meggondolások alapján kihagyta azt a dogmatikailag annyira fontos, egyetlen passzust, mely a szentháromság három személyét összefoglalva említi. Ez a hely az azóta is annyiszor vitatott „comma Johanneum“: „Quoniam tres sunt qui testimonium dant in coelo: Pater, Verbum, et Spiritus Sanctus; et hi tres unum sunt.“ (IJoan 5, 7.) A görög kódexekben ugyanis ezt találta: „*Οτι τρεῖς εἰσὶν οἱ μαρτυροῦντες, τὸ πνεῦμα, καὶ τὸ ὕδωρ, καὶ τὸ αἷμα,* id est: Tres sunt qui testificantur, spiritus, et aqua, et sanguis.“ Ugyanakkor más szentírási helyeknél is meyleket a Háromság bizonyítására szoktak felhasználni, illetve egyes személyekre vonatkoztattak, mindig visszatér a textus — nézete szerint — eredeti, egyszerű, litteralis értelméhez. Módszere: a görög szöveg tekintélyének elismertetése mellett, az egyházatyák ilyen kritikus szentírási helyekhez írt ellentmondó magyarázatainak felsorakoztatása, hogy történeti kritikáva' is bemutassa az eddigi értelmezés — felfogása szerinti — tarthatatlanságát.

Szövegkritikai alapon jutott el ezekhez az eredményekhez, de az antidogmatikus felfogású „Theologus“ látható örömmel és buzgalommal húzta alá a kritikus pontokat. A nagy nyilvánosság felé úgy játszotta meg, mintha számára az egész nem jelentene többet holmi szövegkritikai problémánál, pedig a logikus következményeket önmaga számára is levonta, mint ez kitészik Hilarius-kiadásának ajánlóleveléből és egy kései munkájából, a *Modus orandiból*,

A *Novum Testamentum* és az *Adnotationes* kedvező fogadtatásra taáltak a humanista körökben, de az angol Lee, és a spanyol Zuñiga az egyház tanainak védelmében jogos aggodalommal és erélyesen mutattak rá a bennük megbúvó eretnek tévedésekre. Erasmust nagy humanista tekintélye, befolyásos barátai, és az a taktikai fogása, hogy *Novum Testamentum*át X. Leó pápának ajánlotta, — a komolyabb következményektől megvédelmezték. Mindamellettt bizonyos engedményeket kellett tennie, így Új-szövetségének harmadik kiadásába már a „comma Johanneum“-ot is visszaállította. — Az egyházi elítéltetés, amit életében úgy-ahogy elkerült, halála után utóllérte. A tridenti zsinat több eretnek tanát megbélyegezte, és legjelentékenyebb munkái indexre kerültek.

Természetes, hogy Erasmus föntebb említett „eredményei“ igazi, hálás fogadtatásra az antitrinitáriusok kis csoportjánál találtak. Lelius Socinus, Gribaldi, Bernardinus Ochinus, Valentinus Gentilis, Paulus Alciatus, Georgius Blandrata és társaik a páduai szabadgondolkodó hagyomány folytatói voltak. Olaszországból menekülniük kellett, első állomásuk Helvetia: Genf és Bazel. Ez utóbbi még a mester halála után is az erasmismus melegágya. Az antitrinitáriusoknak Erasmus nem mondott újat, de tápot, tekintélyével erősítést, szövegkritikai eredményeivel pedig újabb erős érveket adott. Nem véletlen, hogy a legműveltebb, leghíresebb antitrinitáriusok — például

Dudith András — egyúttal erasmisták is voltak. De náluk sem találjuk meg Erasmus tekintélyének és szövegkritikai eredményeinek olyan nagymértvű kihasználását, mint az erdélyi unitáriusok alább ismertető kiadványában.³

*

Erasmus magyarországi befogadása — mint mindenütt Európában — több irányú. Kezdetben — s ez az egész XVI. századon végigkísérhető — mint a princeps litteratorum: a klasszikus művek kiadója és a latin stílus utolérhetetlen művésze foglalta el méltó helyét a magyarországi humanista szívekben. Ez utóbbi szállt alább és vált népszerűvé Melancthon közvetítésével a hazai protestáns iskolákban.

A „theologus“ Erasmus sem maradt háttérben. Dévai Biró Mátyás, a „magyar luther“ vele hitelesített álláspontját, mikor „eretnek“ tanai miatt fogságba kerül, és igazolni akarja, miért nem fogadja el egyes szentiségek isteni rendelését. Legmélyebb nyomot Novum Testamentumával vágott. A XVI. századi Új-szövetség-fordításaink majdnem kivétel nélkül ennek alapján készültek. Erasmista bibliafordítóink — Komjáti, Pesti, Sylvester — a szövegértelmezésnél a textuson túl az Adnotationes-t és a parafrázisokat is figyelembe vették, fordításukba beledolgozták, belesimították. Sylvester meg is említi, hogy a parafrázisokat is felhasználta, mert ezekben „purior sinceriorque tractetur Theologia.“ De ők még erősen a hagyomány talaján állnak, a dogmatikailag vitatható, „gyanúsabb“ eredményeket nem veszik át. Ehhez nem adott elég alapot és háttérrel a politikailag és szellemileg ugyan bomladozó, de még mindig eléggé „konzervatív“ Magyarország.⁴

Ezért nem véletlen és esetleges, hogy az antitrinitáriusok csak a század második felében és éppen Erdélyben jelentkeztek. E tanok hirdetőinek európaszerte üldöztetés a sorsuk. Servet Mihályt Kálvin Genfben máglyára küldi. Legtöbbjük a politikailag zilált Lengyelországba menekül, hol eszméiket aránylag nagyobb veszély nélkül hirdethetik. Lengyelországból már nyitott a kapu Erdély felé, hol szintén elég zavarosak a közállapotok és a lengyel anyától származó János Zsigmond ül a fejedelmi trónon. Az ő fejedelemsége Erdély számára a lengyel politikai és szellemi kapcsolatok mellett közös olasz, főként páduai szellemi orientációt is jelentett. Erdélyben tulajdonképpen csak Blandrata Györggyel jelentkezik komolyabb formában az antitrinitáriánizmus. Erőteljes mozgalommá pedig akkor válik, mikor János Zsigmond emez udvari orvosának sikerül az erdélyi vallásos élet nagy-

³ Cantimori, Delio: *Note su Erasmo e la vita morale e religiosa italiana nel secolo XVI.* Gedenkschrift zum 400. Todestage des Erasmus von Rotterdam. Basel 1936. 98—112. l.

⁴ Erasmus magyarországi „sorsáról“ l. Thienenann Tivadar: *Mohács és Erasmus.* Minerva. 3(1924)1—65. l. — Thienenann Erasmus-képét helyesbíti, módosítja Trencsényi-Waldapfel Imre. (*Erasmus és magyar barátai.* Bp. 1941.) — Dévai Biró Mátyás: *Disputatio de statu in quo sint Beatorum animae post hanc vitam.* (Basileae) 1537. s. lev. [RMK. III. 318.] — Sylvester János: *Vj Testamentu Magyar nelwen...* Sárvár 1541. Ferdinánd fiaihoz címzett ajánlóleveléből.

tehetségű vezető egyéniségét, Dávid Ferencet — 1565-ben — eszméinek megnyernie.⁵

Ezek az eszmék így rendszerezve, kidolgozva nem Erasmus eszméi. Jóval régebbi gyökerekre mennek vissza, s mint már említettük, a páduai szabadgondolkozó iskola tette őket magáévá, s fejlesztette tovább. Csak-hogy e gondolatok befogadásához — a dogmatikus gondolkodás meglazításával — Erasmus készítette elő a XVI. század humanistáinak széles rétegénél az utat, s az ő szentíráskritikai eredményei és egyéb antidogmatikus nyilatkozatai igazolást és perdöntőül fogadott érveket szolgáltatottak azok számára, akik a Szentháromságtant nem értelmi, filozófiai meg-gondolások alapján tartották elfogadhatatlannak, hisz mélyen vallásos lel-küületűek voltak, hanem Luthertől és Kálvintól dogmatikailag amúgy is megbontott légkörben továbbhaladtak a „reform“ útján, s csak azt voltak hajlandók elfogadni, aminek bizonyosságát a Szentírásban — az igaz hit egyedüli forrásában — megtalálták. Minden mást az Antikrisztus találmá-nyának minősítettek.

A gyulafehérvári és az erdélyi szász humanista, reformátor körökben nem ismeretlen nagyság Erasmus, de ez a latin stílusművész és a Melanch-ton-féle pedagógia szűrőjén átszűrt, az iskolakönyvek kilúgozott, megszeli-tített Erasmusa. Vagner Bálint 1557-ben a kétnyelvű erasmusi *Novum Testamentum*ot is kiadta iskolai használatra Brassóban. A későbbi unitárius vezetőemberek jól ismerték és becsülték a „princeps Litteratorum“-ot, de sem az erdélyi iskolák, sem Vittenberg, hol tanulmányaikat végezték, nem adtak alkalmat egy primér Erasmus-élményre. A rotterdami forradalmi gondolatai felé olyan nagy alakok álltak el a kilátást, mint Luther, Melanchton és Kálvin.

Dávid Ferenc és Heltai Gáspár előbb lutheranus, majd helvét lelki-pásztorok voltak, gondolkodásukon ballasztként viselték ezeknek a felekeze-teknek teológiai „előítéleteit“. A vallásos radikálizmus útján — ha szabad jobb híján ezt a szót használni — nem a racionalista filozófus módszeres gondolkodása vitte őket előre, hanem a még kialakulatlan, teológiailag meg nem állapodott viszonyok közt szükségessé váló hitviták. Ők a mai érte-lemben nem is voltak racionalisták, hanem hívő, mélyen vallásos emberek, akik előtt az egyetlen tekintély az Isten szavát és akaratát magábanfoglaló Biblia, s náluk a racionának csupán csak annyi a szerepe, hogy a minél salak-talanabb szentírás-értelmezést, és az így adódó „tisztá tan“ megállapítását elősegítse. Tehát náluk is csak az ancilla Theologiae szerepében van lét-jogosultsága. Erasmust is ezen a ponton — a biblia-kritika és szöveg-értelmezés pontján — ragadták meg és sajátították ki.

Ezt az utat egészen érzékelhetően Heltai Gáspáron keresztül mutat-hatjuk be. Az 1567. évi gyulafehérvári hitvitán még Kálvin híveként vett

⁵ Az unitáriusokról l. Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet*. I. 1520 tájától 1608-ig. 1938. 114—128. l. és az ott található irodalmat. — Dávid Ferenc erasmismusával már Thienemann is foglalkozott, (i. m. 52—54. l.) Gon-dolatmenetét csupán egyetlen egy adatra építi. Felfogásának lényeges hibáira Iván László mutatott rá. (*Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében*, Cluj 1935. [Keresztény Magvető Füzetei, 17.] 6—9. l.)

részt. Dávid Ferenc és Blandrata érvkészlete biztonságában megingatta, mindamelllett a gyulafehérvári disputának az ő sajtóján 1568-ban kiadott ismertetése még Meliusék olda'áról értékeli a vita anyagát, bár az előszóban jelez némi hezitációt. Ugyanennek a munkának 1570. évi kiadásában már bejelenti „megtérését”: „Én meggyőződésemet al'hatatosan követtem, s ezért a viselkedésemért igen gazdag jutalmat nyertem, mert ezen az úton a világosság és minden könyörület atyja maga ragadott ki az Antikrisztus hihetetlen tévedéseinek szakadékából, és az én ingadozó, küszködő lelkemet az egybehangzó szentírás-harmóniával megbékéltette, megnyugtatta lecsillapította. Most tehát, miután hiszek, méltán szólhatok Szent Pállal, és az én hitemről szep'ötlenül számot adhatok, mint azt az előbbi pre'ációban (itt céloz az 1568. évi kiadásra!) megígértem. Abban ugyanis így írtam: Hogyha az én lelkem azokban, melyektől most visszahököl, — megnyugszik, azt majd a legjobb és legnagyobb Isten pártfogásával nyilvánosan je'enteni fogom akkor, hogyha már a más országbeli tudósok ítéletét megvizsgáltam. Ezt (írtam) akkor. Most pedig dicséret a legnagyobb és legjobb Istennek! Az igen tudós férfiak — mint Cellarius Márton, Capito Farkas és Rotterdami Erasmus — va'amint a kegyes és tudós lengyelországi testvéreknek ítéletei a szentírás-harmónia segítségével ennek a kontroverziának minden nehéz csomóját ketté vágják.“⁶

E szubjektív je'legű nyilatkozat tükrében is láthatjuk, hogy Erasmus komoly tekintély Erdélyben, ott a helye a kimondottan antitrinitárius tanítók és a „fratres Poloni“ mellett.

Már a gyulafehérvári hitvitán is felvonultatják az antitrinitáriusok tekintélyként. Blandrata György a „De perpetuitate Sacerdotii“ vitázva rája hivatkozik: „... et recte Erasmus vertit...“⁷ Az egykorú erdélyi unitárius kiadványokban is gyakran találkozunk nevével. Dávid Ferenc a Melius Pétert cáfoló iratában az „Et Deus erat Verbum“ szerinte helyes értelmezésénél Erasmus „hirhedt“ adagiumára, a „Homo homini Deus“-ra utal.⁸ Másutt pedig egy fontos szentírási helyről így ír: „De nemellyec az irás magyarázzoc közet ez igéket az Attya Istenről magyarázzac. Lafd meg à nagy Erafmuft Rotherodamuft, A Romabeliekneç irt leue éneç kilentzedic rébére va'o magyarázatban.“⁹ Prédikációiban a „comma Johanneum“-ot Erasmus tekintélyére hivatkozva veti el: „Leg eljßer ez bizonyfaggal meg az Papai Doctorok sem elnek, es vgy mint idegent meg vették az regiek között il, Agoston, Cyrillus, Ambrosius, Beda, es az mostaniac között Calvinus. Bullingerus, es az Tigurum beli Tanitok az vy Testamentumok magyarázattiaban, Erafmuft Roterodamus kedig az vy Testamentumnac magyarázatyaban fokot bol e módafrol hog foholt nē talalta hanē eg Hifpaniabol hozot könnybē melynec az belire irtak volt ez mondaft es

⁶ Heltai latin prefációja: *Disputatio de Deo...* Kolozsvár 1570. A 3. lev. (RMK. II. 126.)

⁷ *Brevis enarratio disputationis Albanæ...* Gyulafehérvár 1568. R. iiijb. lev. (RMK. II. 111.)

⁸ *Refutatio propositionum Petri Melii...* Gyulafehérvár [1568.] L. iij. lev. (RMK. II. 114.)

⁹ Az egy ōmagatol valo felséges Istenről... Kolozsvár 1571. M. ij. lev. (RMK. I. 85.)

nem a több igeknec rendiben mellyből nyhuan vagyon, hogy ez a mondas nem bizonyos a mi hat'inknek aganak meg erőfitefere."¹⁰ — Heltai a már idézett helyen kívül is em'íti: „Mert Agofton vgyan foc könyuet irt az Haromfágrol, Mel'yekben erőffen kaßál a fallai kaßaua! etc, de iegen keues haßonnal, sőt inkább nagy kárral, El annyira, Hogy a ßegeny barát a nagy erőlkedéßben vgyan elbudul, hogy ömaga sem tudia mit mond, Hanem végre ebbe akad meg ßekere, EST, NON EST: Az az, Sem k'ien, Sem ben: Mellyet iol eßébe vőttee egy nyihány tudos emberec a régiee közzül, De e'ößer a mü v'dönbe a tudos embereknec hadnagyoc Eraßmus Rotherodamus, Mint meglathatod az ö itiletiből, melly Agofton Haromfágos könyueknec az végébe vagyon."¹¹

Hasonlóképen hivatkozik rá Basilius István kolozsvári unitárius predikátor. Így a „comma Johanneum“-mal kapcsolatban: „... Ezent bizonyittac a magyarazo Doc'orokis kiket Isten az vtolfo üdöben fel támaßtot es meg vilagofitot ßent le'ke által kie közzül fő es elfö az Eraßmus Roterodamuß ki aßt iria az Vyi testamentumon valo iegyzeßin hogy...“ Majd ahol a „Szenteknek egyességét“ cikkelynek a Credo-ba való „becsuszását“ fejtegeti: „Meg mondgya ennec okat az Eraßmus Roterodamus bölez Iro, az a kenyuebe mellyet neuezet Colloquianac, az az, együt való beßel'eßenee“.¹² — Másik munkájában is visszatér a „comma Johanneum“-ra: „... mint eßt bizonyittya böufeggel Eraßmus Roterodamus Doctor az vyi testamentumon valo irafaba...“¹³

Erasmus „doctor“ műveinek ismeretét és unitárius szempontból való kamatoztatását eléggé bizonyítják a fentebbi idézetek, de igazi jelentőségét az 1567-ben Gyulafehérvárt kiadott „De falsa et vera vnivs Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitone, libri duo“ mutatja meg. A XVI. századi antitrinitárius irodalom eme nagyhatású könyve igazában kompiláció. „Vario haec virorum insignium fragmenta ab omnibus tantopere expetita“ nagyrészt az európai, főként lengyelországi antitrinitárius irodalomból került ki.

Mindamellett az egésznek összefogása, megkonstruálása egy kézre vall. Bár a szerzők így jelölik magukat: „Authoribus ministris Ecclesiarum consentientium in Sarmatia, et Transylvania“, a számunkra legfontosabb részekbe szöött személyes vonatkozások elárulják, hogy ezeknek a legtehetségesebb erdélyi reformátor, Dávid Ferenc a szerzője, vagy talán átdolgozója. Lássuk csak közelebbről ezt a munkát!¹⁴

A könyvet biztoan Dávidnak tulajdonítható ajánlólevél vezeti be. Az epistola dedicatoria tipikusan humanista fogadású és feltűnően sok benne az erasmusi nyom: az Adagia legjellemzőbb példái. Az ajánlólevél

¹⁰ Első része a szent irasnac külön külön reszeiből vot predicacioenac... Gyulafehérvár 1569. (RMK. I. 86.)

¹¹ Halo... Kolozsvár 1570. C 3 lev. (RMK. I. 81.)

¹² Az Apostoli Credonac Rövid Magyarazattya... Gyulafehérvár 1568. Z iiij. és Bbb lev. (RMK. I. 66.)

¹³ Egynehani kerdesec a keresztieni igaz hitrol... Gyulafehérvár 1568. Q iii. lev. (RMK. I. 65.)

¹⁴ Megjelent Gyulafehérvárt 1567-ben. (RMK. II. 106.) A külföldi szakirodalom Blandratának tulajdonítja. Pl. Cantimori: id. m. 107. l. (Ugyanő már észrevette e könyvben található gyakori Erasmusra való utalásokat!)

írója: „instar Silenorum Alcibiadis“ mutatja be a könyvet, majd tovább szerénykedik: ezt nem azért teszi, mintha védekezni akarna „ab Aspidum morsibus“, vel Claudianus tonitruis. Ebbe a családba tartoznak e fajta stílusfordulatai is: „Tamquam Rorarii fores aperiamus“, Anagyrin movemus, stb. Itt — és másutt is — találkozunk az erasmusi mataeologia-val, melyet Erasmus a teológusok „szószátyárkodásának“ kigúnyolására szokott felhasználni, meg a tergiversatio szóval, mely körül Hispániában nagy szellemi csatározások folytak. Tagadhatatlan, hogy a XVI. századi latin és magyar nyelvű irodalmunkban — éppen Erasmus hatására közkedvelt volt az „adagiás“ stílus, de sehol másutt nem találkoztunk ilyen szembeszökő gyakoriságával, mint éppen Dávidnak ebben az ajánlólevelében.

A gazdag tartalmú műből csak a számunkra fontos részleteket ragadjuk ki. Így a „De origine et progressu Triadis“ c. fejezet az elődöket mutatja be „hogymindenki megértse, nem új tanokat hirdetünk, (mint ezt sokan rólunk híresztelik)...“ A szerző visszamegy a gyökerekig és felsorakoztatja az elődöket és a „reclamatores“. Ezek közül említsünk meg néhány ismertebb nevet: Abelardus, Giochimo da Fiore, Joannes Beliardus. Majd mindjárt utánuk: „*A mi korunkban pedig elmulasztott-e valamit Erasmus, ez az igen tudós férfiú, hogy az Istenről szóló hiábaruló filozófiát leleplezze? erre vonatkozólag nézzék meg csak az olvasók az alább felhozandó passzusokat*“. Azonnal utána említi: „Azonkívül Erasmus után mit szenvedett Servet Mihály...?“ és még megemlíti a kor legnevesebb antitrinitáriusait.¹⁵

Dávid Ferenc Erasmusnak az antitrinitárius fejlődésben elfoglalt helyét egy unitárius szemszögből megalkotott vallástörténetfilozófiai traktátusban tisztázza. A felvetett probléma itt a következő: „Sokan csodálkoznak, hogy a teljes igazság miért nem egyszerre, egy időben állítottatott helyre, hanem csak lassan, részletenként...?“ A felelet: a vaksi szem nem bírja el egyszerre a teljes világosságot, így az isteni igazság megmutatása sem mehetett végbe egy pillanat alatt, azt csak lépésről-lépésre bontogatták ki az Antikrisztus fátylai alól. Ezt az utat Dávid saját lelki fejlődésén mutatja be, hogy jutott el, az egyik felekezetet a másik után otthagya, végre az igazsághoz. E fejlődés egyes állomásait képviselik az egyes reformátorok. — Isten — mint egykor Mózes, — úgy támasztotta Luthert, ő utána jött Melancton. „A legkiválóbb bajnokok pedig — írja — Bucer, Oecolampadius, Musculus, Petrus Martyr, Calvinus, Ochinus és Viretus, ezek a kiváló képzettségű és éber férfiak, kik a pápaságot nem csupán földre teperték, hanem a világot az igazságban is megerősítették, úgyannyira, hogy már a római egyházhoz való visszacsúszás reménye is meghiusult. E gyöngé alapoknak megszilárdítása után, Isten, aki nem tűr meg semmi tökéletlent, az ő méltóságának kegyessége folytán másokat és másokat támasztott az ő és fia megismerésének és ismeretének kutatására, ámbár egyes magvakat már egyes korokban is elszórt. *Támasztotta pedig Rotterdami Erasmust, ki a mi korunkban elsőnek mozdította meg a követ, és az egy Atyistenről — inkább másokat kárpálva, mint valamit nyíltan kijeleutve — nem homá-*

¹⁵ I. m. Eb. lev.

lyosan tanított. Erasmus után támadt Servet Mihály, aki az eddig elfogadott tanítás ellen — az egy Atyaistenről és az ő fiáról buzgalommal és nyíltan írt...¹⁶

Ezek azonban mindnyájan — a traktátus írója szerint — csak kémek voltak, akik csupán egy-egy fürtöt hoztak ki Kánaán földjéről az Antikrisztus pusztaságában szenvedő népnek, de nem merték levonni a végső konkluziót, megrettentek az Antikrisztus Gigászaitól, a királyoktól és konciliumoktól, s eme viselkedésükkel a népet is visszarettentették. Ezért nem juthattak be Kánaán országába, Mózással együtt a pusztában kellett meghalniók.¹⁷

Ha nem engedte is be Dávid Ferenc Erasmust a Kánaán földjére, az általa onnét kihozott szőlőfürtöt alaposan kisajtolta; az egész kötetnek egyik fontos fejezete Erasmus Adnotationes-ének válogatott kompilációja. A fejezet címe: „Quam varii fuerint, et inconstantes interpretes, et scripturas ad victoriam detorserint, ex annotationibus Erasmi Roterdami“. Az alcím pedig: „Inspicito non quid sit, sed quid scribat et nobis proponat Erasmus“. Sorra kerülnek a trinitással, illetve annak egyes személyeivel bármi formában kapcsolatba hozott szentírási helyek, és mindjárt nyomban következnek Erasmus kritikai megjegyzései, cáfolatai. Nem a maguk eredeti formájában, hanem átírva, sommásan. Közbe-közbe Erasmus is kap egy-egy csípést őt is bizonyos kritikával illeti. Pl.

„Joannis 8. Principium qui et loquor vobis.

Hic quoque dissentiunt: Augustinus cum Ambrosio vnum dicunt: Chrysostomus, et Theophylactus aliud: tres interpretatione aliud: et deinceps quartam Erasmus invenit. Codices praeterea variant, nullus consensus.“

Máskor meg — ahol a szája íze szerint beszél — nagy lelkesedéssel ajánlja az Adnotationes bővebb olvasását. Pl.

„I. Timothei 1. In vaniloquium.

Hic vehementer persistit, et Sophisticam mataeologiam speciatim damnat. Vide, vide locum quaeso.“

A fejezetet pedig így zárja: „Ha valaki pedig Erasmus censuráját nagyképpen nem fogadja el, bárki legyen is, nem fogja elkerülni, hogy minden tudós és képzett ember ki ne nevesse, hacsak komoly érvekkel meg nem győz a felől, hogy Erasmus ezen ítéleteiben kevésbé éleselméjűen járt el. Őt olyannak ismerjük, s valóban olyan is, mint aki a tudományok bármilyen fajtájában nyugodtan összemérhető ama Aristarchusokkal. Még csak az van hátra, hogy azokat is meghallgassuk, akik őt Arius hitványságainak való kedvezéssel vádolják. Bármiként áll is a helyzet, ezek a jegyzetei — a sokból csak keveset válogattunk ki — nagyon figyelemreméltók. Ezekben ugyanis nevetségessé teszi mindazokat, akik a Háromságról szörszálhasogatóan értekeztek, és Krisztust különböző személyekké alakították át“.

Még egyebütt is találkozunk e könyv lapjain Erasmus nevével, de ezek már újat nem adnak a kibontakozó képhez, melynek lényege, hogy az erdélyi unitáriusok, kiváltképpen vezető egyéniségük, Dávid Ferenc hangsúlyozottan kiaknázza Erasmus nagy tekintélyét, és e, Gyulafehérvárt megjelent, hiva-

¹⁶ I. m. AA ii. lev.

¹⁷ I. m. AA iiijb. lev.

talos állásfoglalást tartalmazó műben — némi fenntartással! — Erasmus szentíráskritikai eredményeit is felhasználják az ellenfelek dogmatikai felfogásának cáfolására, és így végeredményben saját dogmatikájuknak megalapozására.

Ennek a munkának egyik részét — éppen az említett vallástörténet-filozófiai áttekintést is — foglalja magában magyar átdolgozásban Dávid Ferenc „Rövid magyarázat“-ja. Itt még olyan utalást is találunk Erasmusra, — „ki igen böles ember volt“ — mely a latin műből hiányzik. Dávid ugyanis a zsidó nép negyven esztendő „tévelygését“ a pusztában a saját idejére alkalmazza; „De lásd meg immár az üdőt, melyben életének a lelki Kanáán földének kémlői, kik egymás ellen hadakoztanak. Ezeröttszázhuszonhat, huszonhét és huszonnyolc kezde Luther Márton Zwingliussal vetélkedni az Úr vacsorája és bálványok felől... Ugyanakkor adá ki Erasmus az ő magyarázatait az új-testamentumra, kit meg is oltalmazva a Stunica, az hispaniai barát ellen, kik őtet eretneknek vádolták vala, az Istenről, a Krisztusról és az kereszténységről való tudományban.“¹⁸

*

Erasmus szerepét a XVI. sz-i erdélyi unitárius mozgalom kialakításában és fejlődésében nincs szándékunkban túlbecsülni. Csak egy — de jelentős és lényeges — szál volt az unitárius tanok kialakuló szellemi szöttezésében. Ezt már a kortárs is így látta.

A Dávid-féle unitárius mozgalomnak és már ismertetett irodalmi termékeinek megvolt a korabeli irodalmi visszhangja. Kiváltképen a „De falsa et vera... cognitione“ körül lángoltak fel a harcok. Míg e viták kapcsán Erasmus szerepét a protestáns ellenfelek — Melius és Károlyi Péter — nem is érintik, (bár Károlyi erősen kikel Luther, Melancton és Kálvin antitrinitárius előfutárokká való kisajátítása ellen!) addig — elég későn, mikor már az erdélyi unitáriusok napja lehanyatlott — katolikus oldalról jött meg a válasz, egy olasz jezsuita, Antonio Possevino tollából.

Dávid Ferenc és társainak munkáiból és megjegyzéseiből is kiviláglik Erasmus szerepe a magyar antitrinitáriusok tanainak kialakításában és propágandájában. De Serveto és társai, valamint a „fratres Poloni“ melletti jelentőségét e kívülálló jezsuita vitairatainak alapján tudjuk felmérni. Possevino kívülről, ellenséges szemmel, hideg ésszel nézte ezt az erdélyi szellemi mozgalmat. Még hanyatló voltában is veszélyesnek tartotta, ezért halálos csapást akart rá mérni. Kikereste tehát azokat a központi problémákat, leleplezni akarta azokat a szellemi inspirátorokat, akiket a legveszélyesebbeknek tartott. Európai látóköri, európai műveltség, gazdag, sokrétű tudományos tapasztalat és gyakorlat állt mögötte. Ezért nagyjelentőségű és Dávidék munkáiból leszűrteket alátámasztó, hogy Possevino Erasmusban, ennek tekintélyében és tanaiban látja e „métély“ egyik okát, s ezért őt, illetve az őt túlélő szellemét akarja megsemmisíteni.

Antonio Possevinót a római szentszék 1581-ben Oroszországba küldte azaz a megbízatással, hogy Báthory István lengyel király és az orosz car

¹⁸ Dávid Ferenc Művei. I. Rövid Magyarázat. Az eredeti kiadás facsimiléjével. Kolozsvár 1910. 40. 1.

közti háborús viszályokat elsimítsa, a török elleni közös szövetségbe tömörítse, valamint a keleti és nyugati egyházak egyesítésére kísérletet tegyen. Majd a lengyel és a magyar király közti békéltetésben is vezető szerepet vitt. Közben Erdélyben is hosszabb ideig tartózkodott. Itt a jezsuiták letelepítésén és a kolozsvári szeminárium létrehozásán fáradozott.¹⁹

Jól látta mind a lengyel, mind pedig az erdélyi vallásos helyzetet. Mivel mindenütt a katolikus restauráció útját készítette elő, természetesen szembe találta magát az „ariánusokkal“ is. Kolozsvárt éppen az unitáriusok imaházát és iskoláját (az egykori dominikánus kolostort) akarta a szeminárium céljaira lefoglalni. A katolikus Báthory István pártfogásával elért eredményeket „irodalmi“ propagandával, vitairatokkal akarta még eredményesebben kamatoztatni. Ezért támadja, tárgyalja, taglalja azokat az „eretnekségeket“, melyek ezekben az országokban a katolikus restaurációnak útját állták.

Jól ismerte ezeknek az „eretnekeknek“ irodalmi megnyilatkozásait, köztük az erdélyi unitáriusok legfontosabb, már többször említett híres munkáját.

Erasmusról alkotott véleménye már egy nem magyar vonatkozású munkájában is kitűnik. Chytraeus Dávid elleni vitairásban így szándékszik a szövegkritikus Erasmus tekintélyét megtépázni: „Sed primum quicquid coniectet Erasmus, homo plus Grammaticus quam Theologus, ac cuius cum vellet esse omnium iudex, cuncta fere iustissimo Dei iudicio ab Ecclesia explosa iam sunt, sane haud ita opinor loquereris, si legisses“ a katolikus szövegkritikusok eredményeit és véleményét. Tehát egyik leglényegesebb ponton, szövegkritikusi minőségében támadja Erasmust, és hogy a szent szövegekhez való hozzá nem értését és illetéktelenségét még jobban kiemelje, megtagadja tőle a „Theologus“ címet és az ezzel járó szellemi rangot, és a mások dolgába kontárkodó „Grammaticus“-sá degradálja.²⁰

A másik, kora „heretikusainak atheizmusáról“ írt könyvében részletesen foglalkozik az erdélyi antitrinitáriusokkal, Dávid Ferenc tanaival, s külön fejezetben taglalja és cáfolja a „Ministri Transsylvani“ említett fontos munkáját. Ennek során itt is kitér Erasmusra: „Addunt vero Erasmum secum sentire, qui licet in multis aliis rebus praeceptus et insolens fuerit, (ut suo loco monstratum est) et novis Arianis viam straverit, quemadmodum suo loco ostendemus: sane si viveret, vel egregie istos exciperet; vel se, qualis erat intus, manifestius foris proderet.“²¹

Legrészletesebben a nyolcéves Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek ajánlott „Iudicium de Confessione...“ c. munkájában „foglalkozik“ Erasmus személyével. Már az ajánlólevélben jelzi, hogy a Confessio Augustanáról és a

¹⁹ Fraknói Vilmos: *Egy jezsuita-diplomata hazánkban*. Bp. 1902. (Különlenyomat a Katholikus Szemle XVI. évfolyamából.)

²⁰ Possevinus, Antonius: *Adversus Davidis Chytraei haeretici imposturas... Ingolstadii*, 1583. 40. l.

²¹ Possevinus, A.: *Atheismis Lutheri, Melanctonis, Calvini, Bezae, Ubiquitariorum, Anabaptistarum, Picardorum, Puritanorum, Arianorum, et aliorum nostri temporis haeticorum*. — Duo item libri Pestilentissimi Ministorum Transylvanorum, cum thesibus Francisci Davidis, adversus sanctissimam Trinitatem. Vilnae 1586. 74—75. l.

pikárdok szektájának szörnyűségeiről ír „breviter ac vere“, „quibus nonnulla inserui de Desiderio Erasmo quoniam ad illum, et ad hunc reliqui sectarii, et Novi Ariani tum alibi, tum in primis qui sunt in Transsylvania plures libenter accesserant.“²²

Külön fejezetben ízekre szedi Erasmust, hogy az „új ariánusok“ és mások — akik ilyen kétes tekintélyeknek hitelt adnak — szemét felnyissa. A „Catalogus Illustrum Germaniae Scriptorum“-ra hivatkozva ismerteti életét. Természetesen hangsúlyozza törvénytelen származását, majd kiemeli, hogy felrúgta szerzetesi fogadalmát, otthagya monostorát és végigkóborolta Európa egyetemait, mivel az emberi dicsvágy olthatatlan tüze hajtotta. Possevino elismeri, hogy Erasmus tehetséges és jó eszű volt, de sokat írt, és mások tekintélyét el nem fogadta, ezért minél több könyvet adott ki, annál inkább szaporodtak a tévedései is. Nagyobb lett volna — hivatkozik itt Scaliger elmarasztaló ítéletére —, ha kisebb akart volna lenni. Nagy hírét a „Balgaság dicséreté“-vel szerezte meg, melyben Lukianost és a Satirikusokat követte, és a papi méltóságról és „decorum“-ról teljességgel megfeledkezett. Megindult a lejtőn, a szentatyákat önkényesen használta fel, majd „a gög szennyével lucskos lábait beletörölte a szentkönyvekbe, melyre a Ministri Transylvani a legjobb bizonyosság“. Az ő könyvein keresztül lopakodott be sokak lelkébe ez az új „sceptica doctrina“: Krisztus istenségében és egyéb hittételekben való kételkedés. Majd sorra veszi Erasmus téves és heretikus nézeteit, külön kiemelve néhány fontos szövegkritikai helyet, melyeknél — Possevino szerint — Erasmus rosszhiszeműen járt el, hisz sosem volt őszinte. Ugyan írt Luther ellen, de ezt is csak azért tette, hogy az egyház elítélését magáról — mint egyéb más alkalommal is — elhárítsa. Barátai, köztük Morus Tamás, többször figyelmeztették, hogy — mint egykor Ágoston — vonja vissza tévedéseit. Ő mindig megígérte, de ígéretét nem tartotta meg. Szörnyű véget is ért. Nevet ugyan hagyott maga után, de ez a név telve váddal. Legtöbb munkája, mint megérdemli — indexre is került. „Haec cum ita sint, intelligunt isti, qui putant maximum nescio quem et tanquam oraculum fuisse habitum vel habendum Erasmum, num merito sive alii, sive meis scriptis Rhetorem illum plusquam Theologum vocaverimus: quamve cavendum sit istorum iudicium sequi, quorum audacia, et a nominis claritate profecta confidentia praecipites illos egit cum plurimarum animarum dispendio, atque pernicie.“²³

Possevínónak ez a munkája is bizonyos szempontból „post festa“ jelent meg. Az erdélyi unitarizmus Dávid Ferenc bukásával és halálával elvesztette expanzív erejét és erősen visszaszorult. Erasmus forradalmi szellemének erdélyi befogadását már csak az unitárius hőskor irodalmi kiadványai őrizték. S igazában ezek ellen harcolt Possevino. Többé már alig találkozunk unitárius munkákban a „theologus“ Erasmus névével. Egyedül Enyedi György említi hatalmas művében, de ott is csak egyszerű katalogizálás formájában, hogy a „comma Johanneum“-ot ő sem fogadja el.²⁴

²² Possevinus, A.: *Judicium de Confessione*... Posnaniae, 1586. a3, lev.

²³ U. o. 78—79. l.

²⁴ Enyedi György: *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti*.. h. n., é. n. 426. l. (RMK. II. 281.)